

GAUGUIN : D'où venons-nous ? Que sommes-nous ? Où allons-nous ?

VEKERDI LÁSZLÓ

Helyi gondok – világösszefüggések árnyékában

„most már tudta, kit öltek meg Donnafugatában és száz más helyen azon a szennyes szelű éjszakán: egy újszülöttet! a jóhiszeműséget.”

(Lampedusa: *A párdúc*. Európa Könyvkiadó, 1975.)

„Ha a késő középkor életét vizsgáljuk, mintha csak a mélytengerek sajátos törvényeknek engedő, különös, megszabott formákat öltő világát vennők szemügyre. Ahogy ott a felszín ár-apálya, hullámozása, vihara alig hat le a mélybe, és alig érinti a kusza árnyalakok életét, ezek az alakok mind a mélységhez alkalmazkodásból születtek; a nagy történelmi változások mélyén, az országos események sodrában így lapul meg a város, ott, mint itt, az irtózatosságot ellenében fejlesztve ki önálló és marandó jellegét. Védőfalai a karavánok útján, jogrendszere az önkény csapásaival szemben, tanácsa az egymást keresztező egyházi és világi szervek ütközőpontjában, szigorú belső fegyelme a hatalmi túlkapások aranykorában, iparűzése a nagybirtok árnyékában, polgári szelleme a rendiség uralma alatt, demokráciája a hűbériségben, megannyi ellenkezés a korszellemmel szemben, a változóval és a bizonytalannal a konokul átszármasztott hagyományok szembeszegése, vallásos erény, mint maga a vallás ügye is, melynek ekkor szintén polgárok a legfőbb istápolói. Szervezete korábbi századokban tökéletessé formálva, alapjaiban változatlanul marad meg a legújabb időkig, akár az egyházé, egyszerre modern és ősrégi, arisztokratikus és demokratikus, egyszerre anyagi hatalom és lelki valóság, magatartás és kényszer, erkölcs és törvény. Kifelé zárt testület, befelé árnyalt és jól tagolt, sokrétű rendszer, tudatos gazdasági célokkal és gondosan ápolott, szabályokban rögzített szellemiséggel. Teljes világkép az övé, önmagából táplálkozó, a rendi fogalmaktól önként és dacosan eltérő. A polgár szelleme ez, ahogyan találmányában, a városban kifejlődött, hogy lassan és szívósan birtokba vegye a környező ellenséges világot.”

Halász Gábor foglalta így össze a *Magyar középkorról* szóló tanulmányorozatának második folytatásában a *Magyarságtudomány* 1942-es évfolyamában azt, amit az európai város történetének kezdeteiről és szelleméről akkor és itt időszzerűnek gondolt.

(*Tiltakozó nemzedék*. Magvető, 1981.) Szokása szerint felsorolta és rövidebben-hosszszabban ismertette-kommentálta legfontosabb forrásait; Henri Pirenne nagy könyvét Németalföld történetéről, későbbi értekezését Németalföld régi demokráciáiról, „magisztrális” összegezését, „amely 1925-ben Amerikában elhangzott előadásaiból született meg. Pompás képet rajzol itt a nagy történeti munkáiban is visszatérő megfigyeléséről, a kereskedés és vele a városiasság ritmikus feléledéséről és hanyatlásáról... A XIII. században felvirul a nagykereskedés, megszületnek a nagyvagyonok jellegzetes kapitalista törekvéseikkel, hogy egy újabb század megint megindítsa a bizalmatlan reakciót, és a XVI., a kezdődő újkor, a kora középkor nagybirtokos, földesúri világába hajlítsa vissza a fejlődést”.

Pirenne iránti csodálata nem gátolta Halászt a korrekcióban: ő nem hangsúlyozza annyira a ciklusokat, észreveszi az arisztokratikus vonásokat a polgárságban is, mindekelőtt pedig látja az „iparúzás” és általában a termelés jelentőségét a középkori városokban és a későközépkori-koraújkorai tőkés gazdaság kifejlődésében. „A középkor végén az urbanus élet törvényszerűségeit követő polgárság végképp kialakult rendként áll az egyháziak és a nemesség oldalán. Szelleme is végképp megérett.” Kitűnő érzékkel J. R. Green múlt századvégi alapvető művére és „a nagy modern medievalistára”, G. G. Coultonra hivatkozik. „Pompás összefoglalása a falvak életétől a királyi udvarig ad keresztmetszetet a feudális világról, benne a városok önálló, magukba zárt szigeteivel. A városokban a jövőendő erőforrásait látja, kis kollektív csomópontokat, amelyek a feudális rendtelenséggel és individualizmussal, egyházi konzervativizmussal és királyi önkénnyel szemben törnek a maguk lényegének a kifejtésére. De a hatalmasokkal vívott küzdelmek mellett figyelmeztet egymással villongásaikra, a kölcsönös féltékenységre és versengésre, jogi rendszerük mélyén az önzésre, a polgári erények kapzsi, elzárkózó visszajára is. Ipar és mezőgazdaság életformáját nem választja el olyan élesen, mint Pirenne; rámutat a középkori város mezőváros jellegére, a polgári lakosok által is üzött földművelésre, amit egyébként a középkor végén Pirenne is kiemel. Mindezekkel összhangban és kiegészítésként hivatkozik Halász Gábor Willy Andreas megfigyeléseire, „amelyek többé nem nyugati, hanem közép-európai állapotokat rögzítenek, és már a német kultúrhatás folytán is analógiát szolgáltatnak a hazai fejlődéshez. Ő is figyelmet szentel a városok mezőgazdálkodásának, a nemesi ellentétnek éppen úgy, mint az egymás közti partikularizmusnak, a bontakozó osztályellentéteknek, elsősorban a bányamunkásság körében, a kieleződő gazdag–szegény viszonyoknak, egyszóval a kora kapitalizmus kísérő jelenségeinek”. Ezek a kísérő jelenségek sokszor magából a rendszerből fakadnak és elválaszthatatlanul hozzátartoznak. „Mindenekelőtt maga a kereskedés ösztöne nem csupán polgári erény, hanem jócskán haszonvágy és önzés is, kicsiben a feudális birtokhódítás megfelelője. Küzdelemre kel egymással a két elv: a távkereskedésé, amely lehetővé teszi, hogy távoli termények is eljussanak a piacra, és az elzárkózásé, amely kenyerét félti az átvonuló kereskedelmi forgalomtól. Az igények növekedtével a távkereskedés nélkülözhetetlenné válik, de az ellentétes intézkedések az ellentétes városi kívánságoknak megfelelően továbbra is kergetik egymást. Így 1404-ben Zsigmond Kolozsvár polgárainak vámmentes jövés-menést, szabad kereskedést enged országában, továbbá Velence, Bécs, Morva- és Lengyelországban. Bárhová mehessenek, quamdiu proficisci valeant... libertate Civitatis nostre Budensis que dicitur sonare in contrarium, non obstante. Minden ispánnak, bárónak, szabad városnak et signanter Judici et Juratis Civibus nostris Budensibus figyelmébe ajánlja ezt a rendelkezést. 1435-ben viszont Kolozsvárott megtiltja a meg nem telepedett kereske-

dők (extranei et forenses) járás-kelését, nehogy quadam nociva dolositatis astucia excogitate magukhoz kaparintsák a forgalmat és a hasznot, amely a bennlakókat illetné.”

A tisztességes konkurencia és a kisebb-nagyobb csalásokra-hatalmaskodásokra alapuló nyereszkesedés között azonban akkor is szörnyen elmosódó volt a határ, és a gyakorlatban gyakran mégoly üdvös törvények és rendelkezések is visszajukra fordultak. Halász Gábor pompásan választott példák özönével demonstrálja, miként próbálták városok és központi hatalom – gyakran egymásnak és önmaguknak is ellentmondó – rendelkezésekkel korrigálni a szabadkereskedés visszásságait, általában nem sok sikerrel. „Besztercebányán a bányászok élelmiszer-ellátása a régi szokásjog alapján a városi polgárok kiváltsága volt. A bányabérlő Thurzók felismerték, hogy új jövedelemforrás kínálkozik, ha a maguk kezelésében gondoskodnak munkásaikról, pékműhelyt, mézsárszéket, sörfőzdét állítottak fel, és a vevők elmaradtak a városból. A besztercebányai tanács a királyhoz, II. Lajoshoz fordult sorozatos beadványaival, és orvoslást sürgetett. A jogsértés kétségtelen volt, sőt a Thurzók nemcsak a fogyasztókat vonták el, hanem a bűnösöket is, saját hatáskörükben ítékeztek vétkes alkalmazottak felett, megcsúfolva a városi hatóságok szerepét. Eladni sem, de büntetni, fegyelmezni se lehessen – ez túrhetetlen volt a polgáruraknak. Döntsön a király, aki a jog őre és a városok védelmezője!

Szegény Lajos király nagyon kínos helyzetbe került; a hagyományt kellett megvédelmeznie a tényleges hatalommal, még hozzá pénzes hatalommal szemben, amelyre annyira rá volt maga is szorulva. Jelentéstételre szólította fel a Thurzókat, s ezek nagy-szerűen meg tudták indokolni álláspontjukat. A városi piac messze van, oda-vissza útban az egész munkanap elveszne (in ipso eundi et redeundi actu dies ipse absumeretur); náluk viszont a bányászok minden szükségést megtalálnak, még hozzá olcsóbban és jobb minőségben, mint másutt. A munkásaik feletti bíraskodást sem engedhetik át idegeneknek; különben, ha nem hagyják őket békében, felhagynak az egész bányászattal. Ez a *jogi* érv döntött. Lajos király tanácskozott báróival, és 1519-ben meghozta régen halogatott ítéletét a Thurzók mellett, akik nem a maguk, hanem az ország és a városok jogait védték. »Cives vero Bistricenses privatum solummodo civitatis sue commoditatem respicere et querere juraque montanistarum opprimere velle videbantur, non attendentes se quoque et civitatem suam Bistricensem minus habitatum splendoris minusque commoditatis, si montana ipsa opprimeretur.« (47–48.)

A Thurzók saját „bevásárlóközponttal” is növelt nyereségéből Lajos királynak – és az országnak – természetesen csak morzsák jutottak; a haszon java a Fugger–Thurzó „vegyes vállalkozás” csatornáin keresztül Nyugatra áramlott. Az ország pedig fordulhatott kölcsönért az akkori „valutaalaphoz”, Velencéhez. Így aztán hosszú távon az sem sokat segített, hogy „a bányavárosok, mint az európai fontosságú réz- és aranytermelés központjai, a királyi pénzgazdálkodás megalapozói, állandó kedvezményekben részesültek, és megfelelő fejlett gazdasági fokon, életszínvonalon állottak”. (48–49.) A bányamívelők a bányászat mellett a bormérésre is társaságot alakíthattak; ezek a városok vonódtak be elsőnek „nemzetközi nagykapitalista vállalkozás kereteibe (Fugger–Thurzó-szövetkezés), de először vált tudatossá bennük a dolgozó egymásrautaltsága és a bérkérdés is, ... 1525-ben munkabeszüntetéssel követeltek magasabb fizetést, a városi tanács egyeztetett; a viszály egyre jobban elfajult, míg végre II. Lajos a besztercebányai rézbányát újra kisajátította a kincstár számára ... Az államosított bányák még sok hasznot hajtottak, így Mária királynénak a mohácsi vész után, de a polgári vállalkozó-

kedv megtörött. »S azért nem is lehet csodálni – mondja a fentieket ismertette Wenzel Gusztáv –, hogy számos bányapolgári család tönkrement, s hogy általános lett a hajlam, most a közhatalom segítségéből és beavatkozásától várni azt, amit addig a magánosok tettek a bányamívelés érdekében.« (49.) Wenzelre gyakran és szívesen hivatkozik Halász; „munkássága különben is több elismerést érdemelne, mint amennyiben része van. Ő gazdasági érdeklődésével valóban az élet oldaláról nézte a történetet, bányászati, mezőgazdasági összefoglalásai avulhattak, de máig sem került újabb a helyükre; a ma élő gazdaságtörténeti kutatás (Kovách Ferenc, Paulinyi Oszkár, Huszti Dénes) reá mint méltó elődjére tekinthet.” (70.)

„A bányavárosok távkereskedelme mellett, amelynek óriási hasznát, mint Paulinyi Oszkár kimutatta, leginkább külföldiek fölözik le, korán kialakul az egyes városok helyi vagy az átmenő forgalomban jelentős kereskedelmi cikke, iparága, amely az ottani lakosság gazdagodását szolgálja, így Kassán, Bártfán a vászon, gyolcs, »barchet«, ugyancsak Kassán, továbbá Kézsmáron, Budán a posztó (és hányféle: angol, bártfai, brüsszeli, cseh, görlitzi, hernthali, kölni, lengyel, löweni, neuhausi, olasz, schollviczi!), Sopronban a kőfaragás, Pozsonyban a fegyvergyártás, Győrben az ötvösség, Debrecenben a nagyváradi piactól elhódított marhakereskedés, bőripar, Kolozsvárott sok más viruló iparág mellett a szűcsipar és aranyműesség, 1467–68-ból valók az itteni lakatos céh jogszabályai 1472–75: sarkantyúcsinálók, 1473: aranyművesek, 1476: szabók, 1477: kovácsok, 1479: takácsok és szűcsök, 1486: kötélgyártók, hogy csak a XV. századiakat említsük. ... Természetesen igen sok polgár, éppen a tehetősebb birtokosok, közben föld- és szőlőművelő is, hiszen város és falu között nálunk még fokozottabban megvan a nyugaton is megfigyelt egybeolvadás.” (53.)

Csakhogy „a nyugaton” akkor, amikor Halász Gábor írta a tanulmányát, ezt az „egybeolvadást” még igen kevesen figyelték meg vagy pláne ismerték el. Még 1963-ban is, szinte szentségtörőként, kérdezi Jacques Heers: „La ville au XVe siècle se défend, elle s’isole de la campagne par de lourds remparts. Ville marché, c’est aussi une ville forteresse. Mais ne garde-t-elle pas dependant un aspect campagnard?” (*L’Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*. Presses Universitaires de France 1963, p. 207.): „A XV. században a város védi magát, hatalmas bástyákkal szigeteli el magát a vidéktől. Piaci város, egyben erőd-város, város-erőd. De mégis nem őriz magában továbbra is valami vidéki jelleget?” Hiszen például „Siena, jóllehet mediterrán város és a nagykereskedők városa, gazdagsága csúcán is őriz valami fél-falusit szőlőkertjeivel, mezőivel és gyümölcsöseivel, a majorság és a mezei munkák zajával.” (Uo. 207.) Később azonban, legalábbis ami a Mediterráneumot illeti, megváltozik ez a vidékies kép. A Mediterráneumban, kivált Itáliában, zsúfoltakká és rendezettekké válnak a városok; itt jellegzetes városi táj alakul ki a XV. században, nemcsak az összhatás, hanem az egyes lakóházak tekintetében is jeleként úgylehet „az élet egyfajta szolidárisabb felfogásának, amelynek következtében szinte maguktól tömött negyedekben rendeződnek el a lakosok nagy templomok és nagy középületek körül. Ez a déli város mindenestre a középkori városi civilizáció tökéletes kifejeződése.” (208. „... l’expression achevée de la civilisation urbaine médiévale”) Ámde merőben más a helyzet Északon. „Párizsban a bourg de Saint-Germain-des-Prés őrzi a XV. században mezei jellegét: a Szajna szigetein kertek és szőlők, a partokon Pré-aux-Clercs és a Fűzes, délen a Saint-Germain negyed vadaskertje; a Saint-Sulpice utcácskái szőlőskertek között futnak. Bristolban a szép kereskedőházak kertje az Avon partjára fut le.” (208.) És nincs ez másként egybeült se; Bruxelles, Louvain, Brugge 400 hektárnál nagyobb területen ter-

peszkedik, Gand 600-nál is nagyobb, ugyanakkor amikor Genova jóval több lakosa ellér 120 hektáron. (207–208). Északibb Európában a város mindenütt téres volt a XV. században, és „egybeolvadt” a vidékkel. Nem véletlenül különben, mert amint Fernand Braudel – megintcsak jócskán Halász Gábor tanulmánya után – hangsúlyozta, az orosz városok kapcsán, amelyek „nem hajtják uralmuk alá a falvakat, inkább a falvak [azaz a földbirtokosok] irányítják őket”: „ahol nincs határozott mezőgazdasági terméstebblet, ott igazán jómódú városok sincsenek”. (Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században*. Gondolat, 1985, 525. o.) Épp ennek a határozott mezőgazdasági terméstebbletnek a jele Északibb Európában a baromfiudvarok és a mezei munkák jelenléte a városokban, s ilyenként értékelte ezt Halász Gábor is, éppen ezért hangsúlyozta ipari és mezőgazdasági termelés – királyi rendelkezéssel is szabályozott és egyáltalában nem konfliktusmentes – egybeolvadását épp a legfejlettebb magyar városokban. Nem különbözött tehát a magyarországi urbanizáció minőségileg az Északibb Európától; csak épp a Nyugatibb rész serényebben és tán tudatosabban követte az Itáliai példát, legalábbis ami Franciaországot, Németalföldet és Angliát illeti. Itt is határozott mezőgazdasági terméstebblet alapján, intenzív kézműves-munkával, föllendülő körzeti és távolsági kereskedelemmel teremt meg a maga helyét a város a későközépkor világában. „Kézművesekből és kalmárokból, a városba húzódott jobbágyokból, idetelepített nemesekből, papokból és deákokból, magyarokból és idegenekből, így áll össze az az új réteg, amit már az egykorú magyar ének »városnép« néven emleget... Rétegződésükben hamar feltűnik a legfőbb polgári választóvonal: a vagyoni különbség. Kialakul egy szűkebb oligarcha csoport, amelyik a városi tulajdon java részét kezében tartja, a közhivatalokat betölti, és a város politikáját irányítja; velük szemben áll a szegényebb proletártömeg, fokozódó irigységgel viszályra, a magisztrátus elleni pártütésre, a gazdagokon rajtaütésre készen. A városi hatóságoknak, de az egyháznak is legfőbb gondja az elégedetlenség fékezése, illetőleg irányítása; a városi milieu-höz gyorsan adaptálódott prédikátor rendek a növekvő szociális ellentéteket a gazdag és szegény filozófikus szembeállításában oldják fel, vagy a közös ellenség, a hatalmaskodó főurak ellen terelik. A forradalmibb hajlandóságúak a misera plebs sorsán segítenének, hozzá fordulnak nyers szónoki fogásaikkal, bennük látják a beszervezendő új híveket, a devotió moderna izgató élményére áhító, mélyebb ösztönéletű seregét. A régibb tudós szerzetek és a világi papság a beati possidentes oldalán nem is nézik jó szemmel az új idők harcosait, a ferences és dominikánus prédikátorokat, akik pedig, akár a mai szociális missziók, a korszerű igényekhez hajlítják az örök egyházat.” (*Tiltakozó*, 53–54.) Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányaiig kell várni, míg újra felveszi valaki ezt a fonalat, de még ő sem a Halász Gábor megsejtette széles európai összefüggésben. Mert Halász Gábor *Magyar középkorában* egyebek közt éppen az a lenyűgöző, hogy bőségesen citált helyi magyar példái mindig európai távlatokban érvényesek, mégpedig általában a mai friss és legalaposabb történetírói eredmények értelmében. Egyes sorait már nem is csak történész, hanem egyenesen napjaink „globális” valóságát vizsgáló szociológus-politológus írhatta volna (ha volna hozzá fogható szociológus-politológus ma): „A gazdag–szegény ellentét s vele kapcsolatban a polgárjog szűkkeblű kezelése akárhányszor nyílt viszályhoz vezetett, ahol a tanács minden tapintatára szükség volt a felizgatott kedélyek lecsillapításában. A városba áramlás állandóan növelte a bizonytalan helyzetű mélyréteget, amelyik öntudatosodva jogait követelte... A gazdasági életnek mai szemmel nézve szigorúan szabályozott, céhekkel és vallásos testületekkel megkötött formája csak látszólag biztosított nagyobb nyugal-

mat, mint a szabad verseny és a modern osztályharc ideges, lázas állapota. A valóságban a felszín alatt ugyanúgy, ha kisebb mértékben is, zsidongott a nyugalanság, erjedt az elégedetlenség, az elnyomottak haragja ki-kitört, a birtokban lévők hatalma megmingott. A céhek kebelében egymást érték az egyéni elégedetlenségnél jelentősebb meghasonlások és viszályok. A kolozsvári hatóság pl. 1422-ben a mészáros céhnek a tagjaik közt támadt lázongások megfékezésére büntető felhatalmazást adott, »ne eventiant scandala«. A lázongások szítói, mint az újabb szociális megmozdulásokban is, nem a befolyásolható, de önmagában tehetetlen tömegekből kerültek ki, hanem akárhányszor a vezetők, a tisztséget viselők közül, a középrétegekből; a Dózsa-féle lázadást sem parasztok szervezik majd meg, hanem kismesek. Ugyanezen kolozsvári oklevél kénytelen büntetést kiszabni az izgató mesterekre is; »quicumque magistrorum... rebellizaverit, rixas, gwerras detractationes excitaverit seu obedienciam licitam et honestam servare non curaverit«, súlyos pénzbüntetéssel lakol.” (55–57.)

A nyugalanságok és a lázongások „a legtöbb esetben nem haladták túl az utcai összefutást, tüntetés könnyen leszerelhető mértékét. A tűzvész lehetősége azonban ott lappangott a fel-felcsapó lángokban, s főleg ott élt a birtokban levők képzletében; a mélyréteg szociális nyugalanságát, mint mindig, megelőzte a vezetők szociális aggodalma.” (57.) Halász Gábor a városi és királyi rendelkezésekből az ítéletekből, a peres eljárásokból, a végrendeletekből felvázolja azt a „szociális hálót”, amit a birtokon belül lévők fontak jótékonykodásból, jogi szabályozásból, a polgárjog megadásából-megvonásából, engedményekből és büntetésekből a gyakran egymással is ütköző érdekeik védelmére. Bőségesen és kitűnően válogatott és idézett példái mindezt a gazdagodás (és nem az urbanizáció!) szerves és (majdnem) elkerülhetetlen részének mutatják be; a gazdag–szegény ellentét mélyülése (amelyet a „szociális háló” inkább csak állandósított, mintsem könnyített) és a belőle fakadó nyugalanság és szorongás végig kíséri polgári és nemesi környezetben egyaránt a „rendi” fejlődés évszázadait.

Eppen ezért is látta, e miatt a szociális tisztánlátása miatt Halász Gábor tán maig utol nem ért világgossággal a mezővárosi fejlődés elkerülhetetlen buktatóit, megint európai összefüggésben, és távolról sem szűkítve a mezővárost valamiféle „magyar” specialitássá. Általános európai trendek és korlátok érvényesültek – hangsúlyozza a mezőgazdasági fejlődésében és a mezővárosok életében nálunk is. „A viharokból és az egyensúlyozás nehéz művészetéből a városi lakosságnak ki kell vennie a részét a földesúri hatalommal szemben is. A két gyökeresen ellentétes érdekű és hagyományú réteg ellenségesen és mégis egymásra utaltan áll szemben egymással a rendiségben; mezőgazdaság és kereskedés örök ellentétében és eltéphetetlen kapcsolatában. Hatalmuk az ár-apály törvényszerűségével váltakozik; a XII–XIII. században a földesúri hatóság alól kisikló települések zöme a XV. századra önálló létre képtelennek bizonyulva, visszatér a gyámkodás alá; jobbágyokból szabad polgárok lesznek, majd ismét jobbágyok” – előlegezi meg, Mályusz Elemér úttörő tanulmányaira hivatkozva, Halász Gábor a napjainkra közhellyé szelődött „refeudalizációs” teóriát. De óvatosabban és mérlegelőbben fogalmaz mai, illetve tegnapi refeudalizációsoknál és második jobbágyságosoknál; „Még azt sem lehet mondani, hogy a földesúri réteg a régibb, avultabb; a fejlődés bizonyos stádiumában modernebb, mint a középkor eleji kötöttségekhez makacsul ragaszkodó városlakó: nagybirtok-gazdálkodásával, honvédelmi rendszerével úttörője az újkornak... Itt sem az osztályhelyzet döntő, hanem az egyéni látókör, a közvetlen, napi érdeken felülemelkedni tudás. Láttuk, hogy a vásártartás jelentőségére ráébrednek egyes birtokosok; újra és újra akadnak olyanok is, kik a birtokukon kialakulni kezdő

gócpontra maguk sietnek segítségére rendszeres telepítéssel, a manu ductio megkönnyítésével, a jobbágyi szolgáltatásokról önkéntes lemondással. (62.) ... Általában azonban a földesúri terhek minden kedvezmény mellett is alaposan ránehezedtek a birtokon kialakult mezővárosokra; fejlődésük már csak ezért sem lehetett olyan biztosított, mint a szabadabb egyházi és királyi városoké.” (64.)

Mert a városoknak, Halász Gábor városának a szabadság, az autonómia volt a felnevelője és éltető eleme; a kommunális, testületi önállóság, amely összekapcsolta az e tekintetben hasonló városokat. „Ahogy a polgárok egymás közti és hatóságukhoz való viszonyát ősi szokásjog szabályozta, a városok egymással érintkezésének is megvan a kialakult gyakorlata. A tanácsok közös joggyakorlatot követnek, állandó írásbeli összeköttetésben állanak; a rendi tagolásban egy önmagába zárt értékrendszert alkotnak eleven vérkeringéssel, amely a szervezet egyéb tagjairól csak akkor vesz tudomást, ha a történet esélye rákényszeríti, vagy ha egymás elleni panasszal kell egy magasabb egyházi vagy világi hatóság igazságtevéséhez folyamodnia. A közös érdekűek, mint a bányavárosok, korán szövetségben is egyesülnek; 1487-ben a hét felső bányaváros a tölnitzi jog alapján hozza meg egységes statutumát. »Diese Erbare Stete haben alle der Gylniczer Recht geschworen, Ewige gehorsamkeit zu halten.« A piacokat, az árumegállító és vásárjogot viszont kemény versenyben iparkodnak maguknak meghódítani, ha kell, a másik város rovására. Így versenyez Kassa és Bártfa a posztókereskedelemben, így hódítja el Mátyás alatt, 1477-ben az alföldi kereskedelem lerakódóhelyét Debrecen Nagyváradtól, illetőleg a nagyváradai káptalantól. Kölcsönösen megkövetelik egymástól a saját polgáraik feletti bíraskodás tiszteletben tartását is; sérelmeiket, amelyek idegen polgárok részéről érték őket, átiratban közlik a megfelelő városi hatósággal, és a viszonyosság alapján kéri megtorlásukat... A jövő-menő küldöttek, a városban megforduló sok idegen természetes hírforrás is, s ha valami fontosabb értesülés birtokába jutottak, a közeli városok ezt is sietve közlik egymással. Levelük az újságot pótolja, bár az országos hírekből is csak az őket érdeklőket vagy fenyegetőket szűrik ki. Minden izgatja képzeletüket, amiből nyugalomuk, békéjük megzavarására következtethetnek. 1457 március 19-én Kassa városi tanácsa a budai rémhírekről értesíti Bártfát: elfogták a kormányzó két fiát! Tíz nappal később megy az új levél, a királyi udvartól hazaérkezett Stock György kassai polgár közlésével, »das des gubernatorseldiste sun als morgen XIII tage gericht ist«. Az idők veszedelmesen mozgalmasak, a levelek tovább érkeznek; száraz hírekkel, a polgári óvatosságra jellemzően minden kommentár és állásfoglalás nélkül. Az urak viszályába nem hajlandók belekeveredni.” (59–60.)

Az urak viszálya viszont akaratuk és minden mesterkedésük ellenére bajba keveri a városokat. Halász Gábor részletesen bemutatja, miként sodorta a vészterhes nagypolitika a maga forgatagába Bártfa, Kassa, Eperjes, Lőcse polgárait, s hogyan próbáltak védekezni az egymással civakodó erők követelései, hatalmaskodásai, fenyegetőzései ellen. „Mind e kavardás közben, a süvöltő íráskor áradatában szerényen búvik meg egy levél, amely a polgár életöszönét, munkájához való ragaszkodását szimbolizálja a maga jelentéktelenül fontos tárgyával. 1490. július 24-én Kassa panaszt emel hat tonna romlott hering tárgyában, melyet Schneider Erhardt kassai polgár vett Frater Jakab bártfai polgártól. Az életnek rendben és becsülettel, polgári módon kell tovább folynia a viharban is.” (62.)

Ez a rendben és becsülettel folyó élet Halász Gábor polgár-képének a lényege, ez teremt kapcsolatot hasonlóan gondolkozó városok között határokon innen és túl. „Külföldi városokból is közvetlenül érkeznek az elintézendő átiratok, a két rokon au-

tonómia a kormányzatok bevonása nélkül maga bonyolítja le közös ügyeit. Tarnov város tanács (mayter civium de Tharnow cum consulibus) küld levelet [Bártfának] méltóságteljes indoklással: »Disparitas lingwagiorum et genera nationum iustitiam impedire non debent«. Lemberg ír át, és kéri, hogy a tanács »czu forderungen der freyen strassen und czu notcze deme gemeynen Kawffman« tegyen lépéseket.» (60–61.) Az „egyszerű kereskedő” hasznát tehát határokon át védte a polgári öntudat; ám egy országban és egy városon belül is nehezítette a helyzetet, „ha a vagyoni különbséget még a nemzetiségi megoszlás is mérgecséjtette. A nemzetiségi érzés, ha nem is jelentkezett a modern kizárólagossággal, feltétlenül megvolt, elsősorban negatív módon, a versengés és féltékenység indulatait táplálva. Ahol a különleges fejlődés folytán német volt a város tehetősebb rétege, mindent megtett, hogy a közigazgatásból is kizárja a magyar lakosságot, amely természetesen szívós harcban, és többnyire sikerrel, igyekezett pozíciókat hódítani, jogokat szerezni, és vagyonilag is egyenrangúvá válni, mint arra Sopronban láttunk példát. Ez volt a szerencsésebb s méltóbb reakció, mondhatnók, a kisebbségi sors edző, képességeket felszabadító iskolája; de a nemes feltörekvés, az egyéni emelkedések mellett elkerülhetetlen volt a vak indulatkitörés is, a városi tömeg gyűlölete és a maga módján kirobbanó dühe a tehetősek, olasz kereskedők, német birtokosok ellen. A magyarság életerejét és józanságát bizonyítja, hogy ez utóbbira alig van példánk, a békés térhódításra annál több és felemelőbb... A polgárjog kiterjesztését, a tisztségek nemzetiségi megoszlását elsősorban a méltányosság, az együttélés biztosítása szabta meg; kényszerű vagy önkéntes, de mindenképp szükségszerű gesztus volt ez. Mátyás király 1486-ban intézkedik a kolozsvári magisztrátus vegyes nemzetiségi megosztásáról. Széthúzó vélemények voltak eddig a hivatalnokok választásánál, mondja indoklása. »Ut dum de huiusmodi eleccione ageretur, alter Hungarum alter vero Saxonem sive Germanum vel promoveri vel ryci conclameret. Inter que eciam clamor popularis sepe numero in tantum misceretur: ut timendum esset maiori periculo.«»

A királyi rendelet megelőző nemzetiségi viszálykodást feltételez; amint más vegyes városokban is hosszabb-rövidebb küzdelem után, többnyire a peremről kiindulva harcolták ki a magyarok szerepüket a vezetésben a németek mellett. „*Veszélka László* az 1379-es soproni telekkönyv adatait vizsgálja, és 198 német név mellett majdnem ugyanannyi, 185 magyar tulajdonost talál. A színmagyar városokban, mint Debrecen és a székely városok, a virágzó kézműipar és kereskedelem, a polgári jólét magától értetődően a magyar fajta élelmességét dicséri. A nagykereskedés és a nagyvállalkozás persze megmaradt az idegenek kezében.” (59.)

Meglehet éppen ez lehetett a gazdasági-társadalmi feszültségek és a permanens kérés egyik forrása? Vagy a honi urbanizáció jellegzetességei és erős német-olasz függősége miatt nem is lehetett másképpen? De nem dolgozott-e ösztönösen a multinacionális nagykereskedelem és nagyvállalkozás a helyi – legyen amúgy magyar vagy német – kézműipar és kereskedelem ellen, legyen mégoly virágzó, vagy annál inkább? Besztercebánya és a Thurzó-cég konfliktusa tán ebből a szempontból is nyomjelző lehet? Vagy ez inkább csak a nagyúr önkényeskedésére utal? „A védelmező rendeletek özöne mutatja, hogy saját és idegen városokkal szembeni erőszakoskodások, kereskedelmi utak zavarása, a polgárok elleni önkényes eljárás napirenden voltak; a bonyolult és összekuszált jogrendszer vég nélküli hatásköri vitákra is alkalmat adott. Máskor nem is egyéni túlkapás, csak pusztán az érdekelletét vezetett hosszas küzdelmekhez. Vár és város viszályában olykor nem is a birtokos volt a hibás, hanem a kapzsi és hatalmaskodó várnagy közegei. De nem egy esetben a polgárok ütöttek rajt a birtok védtelen

jobbágyain, tönkretéve szegényes jószágukat. Mind e marakodásokból számtalan feljelentés, panasz, vizsgálati jegyzőkönyv, perirat, tanúvallomás, fellebbezés stb. született, vitte, hozta az ügyet különféle kancelláriák között, akik kitombolták írásba foglaló kedvüket. Felettük pedig fáradhatatlanul működött a királyi kiegyenlítés, a középkor legfőbb népjóléti hivatala.” (64.)

Ezzel meg bizonynyal a kor legjobb ismerőinek egyike, Jacques Heers értene lelkesen egyet, aki még a szabad városok esetében is a fejedelmi uralom megszilárdulásában véli felfedezni a fejlődés következő lépését. A kommunális urbanizmus konfliktusai és partikularizmusai után eredményeinek kiaknázója és igazi továbbfejlesztője mindennütt, még Itáliában, a comunák szülőhazájában is, a „fejedelmi urbanizmus” lesz, szellemi és gyakran fizikai centrumában a fejedelmi „udvar”-ral, amely akár másodrangú városoknak is ragyogást és gazdasági felvirágzást hozhatott. „A király vagy egy fejedelem puszta jelenléte, természetesen a pápáé vagy akár egy püspöké egy másodrendű városban elegendő volt ahhoz, hogy újonnan épült palotákba költözzön ott számos vallásos és kliens, akik igyekeztek a székvárosban lakást fenntartani, ahol ottartózkodásuk alatt néhány hétre vagy hónapra lehorgonyozhatnak, ahol a fennmaradó időben elláthatják bizalmasaikat, akik ügyeikre vigyáznak és interveniálnak nevükben az udvarnál, a Parlamentnél, a különféle törvényszékeken, egy egyre bonyolultabbá növekvő kormányzat sokféle útvesztőjében.” (Jacques Heers. *La ville au Moyen Age*. Fayard, 1990. 451.) Mindezekkel a változásokkal és pezsgéssel az Udvar egy merőben új civilizációt teremt a városokban. „A nagypolgárok Itáliája, amely annyi sok hatást befogadott és asszimilált, átadja a helyét a fejedelmek Itáliájának, amely azután az egész Occidentet a saját képére formálja át.” (Heers, *L’Occident* 260.)

Mátyás alatt már majdnem átformálni kezdi a tulajdonképpeni nagypolgárokat még nélkülöző Magyarországot is, hiszen „a kancellári formula és a patriarkális királyság városvédő hagyománya mögött Mátyás eleven, zseniális felismerése lüktet a polgári munka gazdasági értékéről és feltételeiről”. (*Tiltakozó*, 352.)

Látja persze és hangsúlyozza Halász Gábor azt is, hogy a fejedelmi hatalom, ez a középkorvégi „népjóléti hivatal” sem működött önzetlenül: a szabad városokra kirovott kollektív adón felül állandóan kisebb-nagyobb „kölcsonökkel” és kirovásokkal terhelte meg a polgárokat. Fenyegető, kérő, unszoló hatalmak között kellett lavíroznia a városi tanácsnak, Halász Gábor szokása szerint példák és adatok sorolásával demonstrálja. „A polgári ösztön erre nálunk is, külföldön is, úgy felelt, hogy csak a kis dolgok érdekelték, az országos ügyektől, amennyire tehette, vissza húzódott; különben úgysem juthatott ténylegesen a közelükbe. Passzív, százados befelelésbe merült létének mégis megvolt a maga mélyebb értelme: melegében, mint a védő ölben, csírázott, ért az újkor szelleme. Az újkoré, amely legvégső lényegében a polgárosodás útja, a polgári szellem lassú, szívós, visszaesésektől zavart, de állandó terjeszkedésé.” (65.)

Halász Gábor „polgára” csakugyan a ma hangoztatott eszme szerint élt: „Lokális érdekekben gondolkozni és globális összefüggésekben cselekedni” – ami ma persze inkább csak afféle jelszó, azaz – Fülep szavával – az eszme majma. De Halász Gábor maga is polgár-ideálja értelmében – és értelmével – gondolkozott, így *Magyar középkorában* sorra megtalálhatjuk azokat a centrális nagy kérdéseket, amelyekkel a történetírás máig viaskodik. A király és a városok kétarcú viszonya, a városok kapcsolódásai és a városhálózatok, a nagyvállalkozás és a nagykereskedelem szerepe az ország gazdaságában, a gazdagok és a szegények rétegződése, a koldulórendek „urbanizálódása”, illetve gazdagodás és szegényedés hatása a társadalom stabilitására és dinamizmu-

sára, az írásbeli ügyintézés térhódítása, város és falu „egybeolvadása”, a rendi állam viszonya a városok univerzumához, „nemzet” és „ország” viszonya, a humanizmus változásai – megannyi kérdés, amelyek a 14. és a 15. század, sok tekintetben a 16. század historiográfiájában nemcsak hogy máig nyitott, de sokszor éppen Halász Gábor értelmében és megfogalmazása szerint nyitott, azaz az ő helyi ügyekkel elfoglalt és cselekedeteivel mégis országos, sőt világ-tendenciákat érlelő „polgár”-ának a képe felé látszik nyílni. A Tízkötetes egyetlen még hiányzó kötetét (köteteit?) pótló 1998-ban megjelent és szemléletében-hivatkozásaiban egyaránt teljesen „naprakész” tankönyv például így fogalmaz: „A XIII–XV. század folyamán nyugaton, de csak ott, egy sor olyan változás ment végbe, amelyek végső fokon a modern Európa születését készítették elő. Olyan fontos fejleményekről van szó, mint a rendi képviselő és a rendi monarchiák kialakulása, a területi és városi autonómiák, a paraszti »szabadságok« térhódítása, a skolasztikus gondolkodás, az egyetemek és a koldulórendek, a vallásosság új, modern formái, az egyházi reform gondolata vagy a humanizmus. Nyilvánvalóan nem mindegyikről mondható el, hogy közvetlen kapcsolatban lett volna a római kereszténységgel. Ennek ellenére tény, hogy mindezek a forradalminak nevezhető jelenségek *Európának kizárólag azon a részén észlelhetők, ahol a közös nyelv a latin volt*, vagyis a római pápaság alá tartozó részén. Épp ennyire fontos, hogy *ott viszont, valaminő formában, mindenütt megtalálhatók voltak*, a Pireneusi-félszigettől Svédorszáig és Skóciától Magyarorszáig... A magyar rendi országgyűlés, a megyei autonómiák (a nemesi megye) kiépülése, a királyi városok és a »szabad falvak« önkormányzata, a késő középkori jobbágság szabad költözködési joga megannyi jelenség, amelynek párhuzamával nyugaton mindenütt, de a Balkánon sehol sem találkozunk... Végül fontos kiemelni az írásbeliség merőben eltérő jellegét. A késő középkori Magyarországon és Lengyelországban, akárcsak Európa többi latin nyelvű országában, viszonylag fejlett kormányzati és bírósági szervezet épült ki, amely különösen a XIV. századtól, az olcsóbb papír elterjedése után, valósággal ontotta a hivatalos iratokat. Mind a nemesség, mind a polgárság körében szokássá vált a szerződések írásba foglalása, emellett terjedőben volt, eleinte főképp az udvari körökben, a magánlevelezés is.” (Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András. *Magyarország története 1301–1526*. Osiris Kiadó, 1998. 15–16.)

Halász Gábor *Magyar középkora* csakúgy, mint a korrallal foglalkozó többi tanulmánya (*Magyar humanisták, Mátyás királyról, Az első magyar kapitalisták, Új könyvek a magyar középkorról*) éppen ennek a megnövekedett írásbeliségnek, azon belül is nem utolsó sorban a levelezésnek bőséges hasznosításával tündökölt, amint megtalálható nála valamilyen formában a többi felsorolt jellegzetesség is, mind. Kivétel mégis a „Nyugat”-hoz tartozás (túl)hangsúlyozása, és még inkább ennek a „nyugati keresztény” világnak az éles elhatárolása kelet felé azzal a határvonallal, amely „a magyar királyság keleti és déli határával esett egybe”; de persze Halász Gábor Magyarországnak a maga középkorával még nem az EU-hoz „fözlárkózással” kellett szembenéznie, maga mögött egy összeomló Orosz Birodalommal és örökösivel.

De ha – az említett kivétellel – ilyen szépen egyezik Halász Gábor középkor-problematikája a mai történetírásával, akkor miért kell idézőjelbe tenni „polgár”-át és miért kell ilyen óvatosan fogalmazni? Először is mert az ő polgára legyen, bár középkori vagy „viktoriánus”, láthatóan nem azonos azzal, akit ma általában – és az „állampolgár”-ral, netán „választópolgár”-ral gyakran szinonimként – emlegetnek politikusok, politológusok, közigazdászok, publicisták, történelemtudósok. Ez annyira nyilvánvaló, hogy nem érdemes rá szót vesztegetni, bár tán egyéb tekintetben nagyon is kellene. Itt

azonban fontosabbak a keretek, amelyek között Halász középkori polgára – a helyi érdekekben gondolkozó ám a polgárosodás „globális” csíráját érlelő ember – élt: a város, az ország, az állam, a nemzetiségek, a vallás, a humanizmus és így tovább, amelyek Halász Gábor korában, ha nem is magától értetődő, de többé-kevésbé jól meghatározható fogalmak voltak. Mára azonban úgyszólván mindegyik kérdésessé vált, olyik értelmezések sűrű homályába burkolódzott. Úgyszólván egyedül az írásbeliség gyors elterjedése maradt kikezdetlen keret, és pedig Halász Gábor értelmezésében, azaz nem húzva (nagyon) éles választóvonalat a 15. századi Magyarország keleti és déli határainál.

De a historiográfiai változások és az új történetírói értelmezések ellenére Halász Gábor vázlata a 15. századról csakúgy mint a 19.-ről (ahol legalább akkorák a historiográfiai változások) érvényes maradt – talán mert „város-képlete” és „polgár-képlete” invariánsa a fogalmi koordináták transzformációinak? Nem mintha város és polgár az európai történelem változásain át változatlanul őrizne immanens jellegzetességeket és tulajdonságokat. De összefüggenek és kölcsönösen meghatározzák egymást; éppen ezt az összefüggést fejezi ki és határozza meg a polgár vilásképe, egy „önmagából táplálkozó, a rendi fogalmaktól önként és dacosan eltérő”, „gondosan ápolt és szabályokban rögzített szellemiség... ahogyan találmányában, a városban kifejlődött,” – azaz ahogyan Halász Gáborral egyidőben Norbert Elias egy sokkal későbbben világhírré szert tett könyvben elnevezte: „a civilizáció folyamata” – „hogyan lassan és szívósan birtokba vegye a környező ellenséges világot.” Százados lassú eltolódásról van szó – hangsúlyozza *Az első magyar kapitalistákban* Halász Gábor, „folytonosságról és nem törésről; ha tetszik, mélyen a tizedik századba visszanyúló újkorról, vagy a tizennyolcadik századig előre kúsó középkorról. Így ragaszkodunk a feudális világgéphez is, amit csak a francia forradalomnak sikerült volna megdöntenie és polgárvá formálnia, mintha a polgárosodás örök társadalmi törvénye nem működött volna a legfeudálisabb időkben is, virágzó városkultúrákat hozva létre, polgári gazdagodást, hatalmat, kifinomultságot és elhanyagolást ritmikus váltakozásban. Ragyogó arisztokratikus időpontok is megelőző polgári fellendülést jelentettek; két-három nemzedékben főnemessé emelkedő életerős, szerző, tehetséges családokat és csak energiáik lassúdása, a feltörekvők ritkulása idézte elő a már fennlévők, régiek és újak életformájának megszínésedését. A társadalmi rétegződés egy darabra megrögződött, címet szerezni, ami oly könnyen és tömegével jutott az apáknak, ritka kiváltsággá vált az unokák nemzedéke számára, míg aztán kisebb-nagyobb hegycsuszamlások újból meg nem lazították a határokat és új vagyonok törtek utat maguknak a fény felé. Beszélhetünk polgári korszakokról, ahol az uralkodó ösztön a szerzése és arisztokratikusokról, amelyekben a nyugodt birtoklásé.” (367–368.)

Akadnak itt sorok, ahol az ember megdörzsölni a szemét: nem rólunk szól a mese? De nem, Halász Gábor a valóban, abszolúte első magyar kapitalistákról beszél, nem a „létező szocializmus” utáni elsőkről. „A tizenötödik század (a tizenkilencedik édes testvére) ilyen nagyra törő, falánkan polgári, majd kéjesen, élvezőn elnyújtó időszak. Korakapitalizmusnak nevezte társadalmi és gazdasági berendezkedését ugyanaz a fejlődélméleti elfogultság, amely a renaissance-hoz is előző kísérleteket keresett, mintha a történelem próbák és főpróbák során sietne a végül tökéletes előadáshoz, amely persze – csodálatos egybeesés – a saját korunké, a miénk. Nos, amíg a kapitalizmus gyönyörűen működött, ez az illúzió még menthető volt; de ma, amikor akadozik a gépezete, miért éreznők kezdetnek azt, ami maga is lezárás volt, a középkor végének virágzó nemzetközi gazdasági életét?” (368.)

És ma, amikor megint „gyönyörűen” működik a kapitalizmus, sőt egyáltalában csak az „működik”? Nem menthető-e megint az illúzió a tökéletes előadásról? Még ha történelem végének nevezik, is és „demokráciára” hivatkozva védik a „tökéletességét”? És egyáltalában: nevezhető még „kapitalizmusnak” az a valami, ami a világ boldogabbik, lényegesen kisebb felében „gyönyörűen” működik? Mert csak ez „működik” ugyan a világ sokkal nagyobbik, szerencsétlenebb felében is, de a túlnyomó többségnek egyáltalában nem „gyönyörűen”. Nem is kell neki különben, mert a Modern Világgazdasági Rendszerbe, akár Immanuel Wallerstein, akár Fernand Braudel szerint értjük a szót, eleve be van építve, strukturálisan, gazdagság és szegénység területi megoszlása is, nemcsak a (minden kapitalizmushoz – vagy minden gazdasági rendszerhez? – mindig hozzátartozó) társadalmi.

De érvényes volt-e a napjaink világgazdasági rendszerét meghatározó centrum – periféria beosztás a kettő között közvetítő félperifériával a 15. és 16. századra is? Braudel egyetért Wallersteinnel, de hozzáteszi, hogy – legalábbis a 18. század végéig, ameddig háromkötetes nagy összegezésében (*Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle*. Armand Colin, 1979.) eljut – a beosztást meghatározó dinamizmusban a gazdaság mellett elsőrendű szerep jutott a politikának. Ezt a korrekciót különben Wallerstein is lelkesen felkarolta, és *Világrendszerének* a 19. század elejéig-közepéig jutó harmadik kötetében szinte több szó esik már politikáról, mint tulajdonképpeni gazdaságról. Centrum – félperiféria – periféria földrajzi elhelyezkedését és határaiknak változását – egy-egy ország vagy régió „integrálódását” a félperifériából a centrumba illetőleg áttemelődését a perifériáról a félperifériára – gazdaság és politika érzékeny kapcsolata és összjátéka határozta meg; ahogyan Braudel szemléletesen, ám nem kevés euphemizmussal kifejezte: a félperiférián – legalábbis gazdasági tekintetben – éppen az az államok feladata, hogy „nyomást” fejtessenek ki a „szívre”, hogy az élénkebben dobogjon. De Braudel máshol látja elhelyezkedni és másként észleli dobogni Európa szívét, mint Wallerstein. Korábbra is időzíti a kapitalizmus első dobbanásait: Halász Gáborhoz hasonlóan a középkori-középkorvégi városokba.

Két nagy városiasodott „pólust” jelöl ki Braudel a megszülető európai gazdaság-világban, egy németalföldit és egy észak-itáliait, és ezt a két „ipari pólust” köti össze a Champagne-i vásárokhoz csatlakozó keletfrancia és rajnavölgyi városok hálózatával. Az északi pólus a Hansa-városokon át a Baltikumig, a déli pólus Velence közvetítésével a Levantéig nyújtózkodott; egyetlen hatalmas távolsági kereskedelmi láncre fűzve fel a kisebb-nagyobb regionális és helyi piacokat, élénk áruforgalmat és megbízható – mai szóval – „monetáris rendszert” teremtve. Ez Braudel „szíve”, ami köré azután az újkor első évszázadaiban, a 15. századtól a 18. század végéig egyre inkább egységesedő és egyre erősödő területiális államok sorakoztak fel, a maguk többé-kevésbé spontán kialakulni kezdő, de végül mindig politikai akarattal konstituált „nemzeti piacokkal”. A gazdaságilag szerencsésebbek és politikailag sikeresebbek (Anglia, Franciaország gazdagabb régiói, néhány rajnai német fejedelemség, Svájc) maguk is „integrálódtak” az európai gazdaság-világ „centrumába”, újabb területiális államokra és újabb régiókra hagyva a félperiféria szerepét.

Szerepet játszik a területiális államok genezisében a földrajzi elhelyezkedés is, de ez nem minden. „Dolgozik benne a gazdaság is. Ennek kellett visszanyernie a szuflát ahhoz, hogy a XV. század közepén az első modern államok *újból* kinyilváníthassák magukat Tudor VII. Henrikkel, XI. Lajossal és a Katolikus Királyokkal; Keleten pedig Magyarország, Lengyelország és a Skandináv országok sikereivel. A korreláció evidens.

Mindenesetre ebben a korban Anglia, Franciaország, Spanyolország és Európa Keletje nyilvánvalóan nem a kontinens legfejlettebb zónái. Nincsenek-e a szélén annak az uralkodó gazdaságnak, amely rézsút szeli át Európát Észak-Itáliától a dunai és rajnai német államokon át egészen Németalföld keresztújáig? Ami a domináns gazdaságnak ezt a zónáját illeti, ez a régi *városi* nemzeti érzések zónája: az az új forradalmi politikai forma, ami a territoriális Állam, az itt nem veti meg a lábát. Az itáliai városok elutasítják a félsziget politikai egységét, amiről Machiavelli álmódott és amit a Sforzák tán meg is tudtak volna valósítani; Velence még csak álmodni se látszik róla; a *Reich* államai sem kérnek a pénztelen Ausztriai Miksa reformterveiből; Németalföld nem kíván integrálódni II. Fülöp spanyol Birodalmába és ellenállása vallási lázadás formáját ölti, lévén a vallás a XVI. században sokjelentésű nyelv, nemegyszer a megszülető vagy tudatosuló politikai nacionalizmus nyelve. Ugyahogy hasadás jelentkezik a nemzeti Államok és a városi zónák között, előbbieket a *hatalom* geometriai helyén emelkedvén, utóbbiak a *gazdagságén*. Aranyszálak elegendőek lennének leláncolni a politikai szörnyetégeket? Már a XVI. század háborúi igennel és nemmel felelnek. A XVII. században Amsterdam, amelyik bizonyos értelemben az utolsó túlélő város gazdaság-világ, nyilvánvalóan késlelteti Franciaország és Anglia terjeszkedését. Nem a XVIII. század újabb gazdasági lökésére volt-e szükség ahhoz, hogy a retesz felpattanjon, és a gazdaság az Államok és a nemzeti piacok ellenőrzése alá kerüljön? Nem meglepő hát, hogy a territoriális államok, koraszülött politikai sikerükkel, csak később érték el azt a gazdasági sikert amit a nemzeti piac jelentett, materiális győzelmeik ígérete.” (*Civilisation*, 2. kötet, 245.)

Braudel külön definiálja, mit ért „nemzeti piac”-on. „A nemzeti piac, végeredményben, szabálytalan láncszemekből álló háló, amelyet gyakran sok minden ellenében kell megkonstruálni: a túlságosan erős városok ellenében, akiknek megvan a saját politikájuk, a provinciák ellenében, amelyek elutasítják a centralizációt, idegen beavatkozások ellenében, amelyek szakadásokra és részekre vezetnek, nem is szólva a termelés és a cserék divergáló érdekeiről – mint például Franciaországban az atlanti és a mediterrán kikötők, vagy a belső és a tengerpart konfliktusai. Továbbá a senki által nem kontrolált enklávék maguknak-elegendősége (autosuffisance) ellenére. Nem csoda hát, ha a nemzeti piac eredeténél szükségképpen centralizáló politikai akarat: fiskális, adminisztratív, katonai, vagy merkantilista található.” (244–245.)

De mintha maga Braudel is bizonytalan lenne, legalábbis ami az „eredetet” illeti. Hosszan és találó példákkal – elsősorban francia példákkal – szemléltetve részletezi ugyanis, hogy miként épült fel térbeli skálán egy kisváros (kb. 3 000 lakos) 85–170 négyzetkilométeres piaci körzetétől (ami egy „canton”-nak felel meg) a francia „pays” nagyságrendjének (1 000–1 700 km²) megfelelő és szükségképpen egy jelentős városi centrum (mint amilyen Toul vagy a Gonzagák Mantovája) körül tömörülő és gazdasági sőt bizonyos fokig adminisztratív egységként viselkedő körzeteken át el egészen a provinciák nagyságrendjéig valami, ami már majdnem nemzeti piac. „Ezek a provinciális egységek, eléggé kiterjedtek ahhoz, hogy többé-kevésbé homogének lehessenek, valójában kisebb méretű régi nemzetek, amelyek megalkották vagy megpróbálták megalkotni saját nemzeti piacukat, mondjuk a különbség jelölésére, hogy *regionális piacukat*.” (242.)

Am elnevezés ide vagy oda, a provincia-térség, a tartomány sorsa – ismeri el Braudel – „*mutatis mutandis*, előképe, másolata a nemzeti, sőt a nemzetközi sorsnak. Ugyanazok a szabályosságok, ugyanazok a folyamatok ismétlődnek. A nemzeti piac,

mint a gazdaság-világ, szuperstruktúra és burkolat. És pontosan ugyanez a saját szférájában a tartományi piac. Ami azt jelenti, hogy egy tartomány hajdanában nemzeti gazdaság volt, mi több, egy kicsi léptékű gazdaság-világ;... azt jelenti, hogy található benne domináns régiók és városok, »tájhazák« (»pays«) és periférikus elemek, erősebben fejlett és kevésbé fejlett zónák, és csaknem autark zónák is... Egyébként éppen ezeknek a *komplementer* különféleéseknek, a nyitott skálájuknak köszönhetik ezek az eléggé nagy régiók koherenciájukat.” (243.) Amint majd maguk módján a nemzeti piacok is. És ahogyan az „igazi államok” esetében kiemelkednek a piac legfőbb szervezője és ellenőrzőjeként illetve meghatározójaként a fővárosok, úgy található a tartományi térségben kiemelkedő város, olykor akár kettő vagy három is, mint Champagne-ban Reims és Troyes, vagy Sziciliában Palermo, a búza városa és Messina, a selyem fővárosa, melyek ellentétének fennmaradására gondosan ügyelt a spanyol uralom: „il faut diviser pour régner.” (243.)

De ahol nem ügyelt az ellentétek fennmaradására külső (vagy belső) hatalom, ott a városok egyike hamarosan vezetőként került ki a gazdasági konfliktusokból. Hacsak – teszi hozzá a túlságosan határozott kijelentések, a *saját* határozott kijelentései ellen is mindig gyanúörrel élő Braudel – a sokáig eldöntetlen szembenállás nem a regionális fejlődés valamilyen zavarát takarta: „a két csúcsot növesztő fenyőfa kockázata az elsatnyulás.” Lehet a kettős orientáció vagy a tartományi térség kettős textúrája is az eredete a kétfejűségnek: így például nem egy, hanem két Languedoc létezik, és Normandia is legalább kettő. „Ilyen esetekben elégtelen a provinciális piac egysége, a piac nem képes egybezárnai a térségeket, amelyek így vagy arra törekedhetnek, hogy önálló életet éljenek, vagy arra, hogy megnyíljanak más, külső körök felé, valójában minden regionális piac kettősen érdekelt egy nemzeti piac és egy nemzetközi piac által. Ebből azután repedések keletkezhetnek, hasadások, színvonal-különbségek (*dénivellations*), az egyik rész-régió jobbra húz, a másik balra. És számos egyéb ok is zavarhatja a tartományi piac egységét; legyen az a merkantilista korszak fejedelmeinek és államainak intervencionista politikája, vagy a hatalmasabb vagy ügyesebb szomszédoké. Így a Ryswick-i béke pillanatában ...” kezdi Braudel szokása szerint felhozni a példát tétele demonstrálására, jelen esetben Lotharingiáét; a magyar olvasó azonban az ország egészen 1948-ig tartó „két (vagy három) fejűségére” gondol, hiszen az ország akkor leginkább annak felelt meg, amit Braudel „tartományi piac”-ként jellemez, és a regionális fejlődés zavarait se nehéz felfedezni. És ha az egységesülő Európai Piacon belül egy-egy állam a „merkantilista korszak” tartományi piacainak (Braudel ezt így sehol ki nem mondja, de a különböző nagyságrendű piacok gondos egymásbaskatulyázására alapuló elemzése kimondatlanul is sugallja) felel meg valamiképpen? Akkor mit jelöl egy integráció küszöbére érkezett ország gazdasági két- vagy három felé „denivellálódása”? Méghozzá úgy, hogy a részekben különösebben kiemelkedő „fejek” se jelölhetők ki, mint a „merkantilista korszakban” Pozsony, Buda és Pest, Kolozsvár, Brassó és Szeged. Hiszen a „fejek” kiemelkedése, a körjük csoportosuló városok és városkák hálózatával, annyit legalább mindenképpen mutat, hogy megindult a régió gazdasági differenciálódása és homogenizálódása, minden további integráció alapja. Mert csak egy hierarchikusan kellően és okosan differenciált együttműködő város-hálózat képes egyszerre nagyvonalúan nyitottként és a helyi érdekek tekintetében egyensúly-örzően zártként viselkedni: csak ez képes – a polgárról „teremtmenyére”, a városra víve át Halász Gábor ideálját – „lokális érdekekben gondolkozni és globális összefüggésekben cselekedni”.

Ilyen város-hálózatokból, mint egymáshoz rakható és kapcsolható – mai divatos és elkoptatott szóval „kompatibilis” – szerkezeti elemekből épülnek fel, mint valami változatos és változtatható legó-játék, az egyre nagyobb térségeket átfogó piacok el egészen a nemzeti piacokig, amelyeket a politikai akarat konstituál. De csakugyan a politikai akarat konstituálja-e, vagy csak jóváhagy, vagy éppenséggel tudatosít valamit, ami akkorra már tulajdonképpen kialakult, csak éppen nem tudta megtenni az utolsó lépést; a tartományi piacok önmaguktól nem tudtak nagyobb egységbe kapcsolódni, vagy nem jött el még az alkalmas pillanat. De mi akadályozta a kapcsolódást, és mikor jön el az alkalmas pillanat? Hiszen például Colbert – illusztrálja Braudel a „pillanat” kiválasztásának fontosságát – hiába egyesítette 1664-ben Párizs körül Franciaország öt legnagyobb adóköri területét, nagyobb területen, mint Anglia, egyetlen vámunióvá, „a gazdasági élet legcsekélyebb élénkítése sem következett be azonnal. Talán egyszerűen azért, mert a konjunktúra akkor még nem kínálta jószolgálatait. Mert amikor a konjunktúra kedvező, akkor viszont úgy látszik, hogy a gazdaság alkalmazkodik mindenhez, legyőz bármiféle akadályt.” (247.) A „konjunktúra” lenne tehát, ami végső soron meghatározná, hogy az addigra kellően „főlkészült” provinciális piacok mikor integrálódhatnak eredményesen azaz mindegyikük gazdaságát élénkítően nemzeti piaccá? Ezt a pillanatot kell észrevennie és szentesítenie a „politikai akaratnak”? Braudel még ilyen kérdések formájában is kerüli a kategorikus kijelentéseket. (Igaz, Franciaországnak sohasem kellett többé-kevésbé idegtépően ácsorognia Európa küszöbén.) E helyett Braudel két nagy nemzeti piac, a Francia és az Angol kialakulásának és funkcionálásának a részletes kvantitatív analízisével azt mutatja, hogy lehet akadályokat is – mint például a leendő Franciaország gigantikus méretei – hosszú távon előnyre fordítani szívós munkával, okos pénzügyi politikával és mindenekelőtt a diverzitást hatékonyan képviselő és sűrítő „kulcs-városok” keringeltetésével egy olyan centrális „Nap” körül, mint Párizs, másrészt pedig azt demonstrálja, hogy az olyan (viszonylagos) „szegénység”, mint az Angliáé, egy világpiacon nyíló és ott magának domináns helyet „kikereskedő” London nemzeti piacot teremtő – és kihasználó – erejével mintegy „artificialisan” gazdagsággá változtatható.

Braudel elemzésében valószínűleg a gazdasági növekedés kvantifikálható követése a legérdekesebb, a GDP és az egy főre jutó nemzeti jövedelem időbeli és területi változásainak a mesteri megbecslése, a változások társadalmi hatásainak a követése. Jelen szempontból azonban inkább Párizs és London és az általuk összefogott és vitalizált város-hálózat nemzeti piacot teremtő és növekedést generáló erejének a demonstrálása fontos; az a népesedésre, adózásra, geográfiai és éghajlati adottságokra, termelésre, kereskedelemre, városok és városi polgárok szerepére és sorsára figyelő előadás, ahogyan a politika iránt különben egyáltalában nem érzéketlen Braudel bemutatja és összehasonlíttja két másféleképpen de egyaránt szépen növekedő nemzeti piac munkás hétköznapjait. És a „szépen” itt egyáltalában nem csak átvitt és absztrakt értelemben értendő: Braudel nagy súlyt helyez rá, hogy városképekkel sőt életképekkel illusztrálja a „lokális érdekekben gondolkozni és globális összefüggésekben cselekedni” kész és *tudó* polgár életkörülményeinek a szépségét. Megismétli mintegy a maga szigorúan tudományos módján és eszközeivel Halász Gábor bevezetőként idézett ódáját a városhoz. És idézhetné, szószerint akár, azokat a példákat, amiket Halász Gábor hozott fel a középkorvégi magyarországi-közép-kelet-európai városok működésére és együttműködésére, mert láthatóan ugyanazon fejlődési sorba tartoznak a mezővárosokban és körülöttük kialakuló kicsi piaci körzetektől egy valódi város – mint Sopron, Lőcse, vagy

Kolozsvár – mezővárosokat és falukat vonzó és integráló „tájak” („pays”) piacain át a tartományi piacok kialakulása felé, több-kevesebb nyitottsággal országos és európai sőt még távolibb piacok felé. Mégsem alakul ki Magyarországon nemhogy „nemzeti”, de még egy igazában *autonóm* „provinciális” piac sem egészen a 19. század elejéig. Lehet, hogy a 19. század második felében épp ennek a hátránynak is köszönhetően lehetett olyan gyorsan növekedő nemzeti piacot teremteni, bámulatosan fejlődő fővárossal, hiszen „egy *autonóm* provinciális piac nem jelent-e egyben stagnáló gazdaságot?” Ne próbáljunk felelni a kérdésre, Braudel se teszi. De hozzáteszi: „Meg kell nyílnia, önként vagy erő hatására, nemzeti vagy nemzetközi piacok felé. Még az idegen pénzek is, minden ellenére, élénkítően hatottak a XVIII. századi Lotharingiára, amely nem ver többé saját pénzt, és ahol a csempészet virágzó ipar.” (244.)

De persze Lotharingia sem virágzó csempésziparának és még csak nem is a beáramló idegen pénzeknek köszönhetette föllendülését, hanem a 18. század nagy konjunktúrájának, amely megteremtette az alkalmas pillanatot egy hirtelen kinyílt „provinciális piac” kölcsönösen előnyös integrálódására a kiépülő francia nemzeti piacba. Amely a maga részéről ugyancsak ennek a konjunktúrának a hatására nőtt gazdaságot élénkítő tényezővé, és kerekítette ki magát a „hatszög” hatalmas és szétszakíthatatlan – bár helyi jellegzetességeket továbbra is őrző – egységére.

A 19. századi Magyarország is a századközép nagy konjunktúrájának idején hajtott végre, egy „szupranacionális” Monarchia „védernyője” alatt, a maga autochton nemzeti piacának gazdasági és politikai konstituálását. Ezt a nagy munkát végezték el mintaszerűen a Magyar Viktoriánusok, ez volt úgylehet a 67-es kiegyezés lényege. Vagy legalábbis „Braudeliánus” értelme, amennyiben bevonta az országot egy kölcsönös előnyökkel és haszonnal járó nemzetközi munkamegosztás áramába, önmagában összefüggő és koherens, ám ugyanakkor messzemenően nyitott nemzeti piacként. Ha valaki valamikor a század végén körbejártatta volna a tekintetét a Város fölött, valahonnét a Halász bástyáról, Rózsa dombtól a Városligetig és vissza, objektíven (bár izlése szerint elégedetten vagy keserűen) állapíthatta volna meg, hogy Budapest ege úgy látszik kezdi utánozni Széchenyiét.

Csakhogy túlságosan későn. A 18. században, amikor a konjunktúra hullámhegyén föllendülő nagy nemzeti piac egyetlen nemzeti állammá szőtte a hatszöget, és amikor Anglia világkereskedelmi fölényével – Britannia rule the waves – Nagy-Britanniává konstituálta önmagát, valamikor a 18. században egy kiegyezésből megteremtődő nemzeti piac talán Magyarországból is modern államot teremthet és kiigazítja a „csonka politikai testet”, amellyel az ország még az 1867-es kiegyezést követően is meg volt verve. „E rendi »politikai test« ahhoz természetesen erőtlen volt, hogy a történeti államkeretet átkovácsolja »államnemzetiséggé« (*nationalité d'État*); ahhoz mégis elég erős volt, hogy fenntartsa egy rendi szinten csakugyan létező államnemzet fikcióját; ahhoz viszont túl rendi jellegű volt, hogy hajlandó legyen észrevenni a fikció mögött a nyelvnemzetek születését, s ebből idejében ésszerű konzekvenciákat vonjon le.” (Szűcs Jenő. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, 115.) Így aztán végig ragaszkodva a történeti Magyarország „Szent Istváni” ábrándjához, végül „egy nem realizálható államnemzet fikciójával együtt a nyelvnemzet realitásából is példátlanul súlyos összeget kényszerült leadni”. (116.)

És ha, feltéve, bár meg nem engedve, létrejött volna Magyarországon is még idejében a gyors gazdasági növekedést generáló nemzeti piac, és elvégeződhetik még a 17. és 18. században a modern államszervezés és nemzetformálás alapvetése ugyanúgy, mint

a Nyugaton, és Magyarország is erős nyelvemzetként emelkedhetik fel egy újabb konjunktúra hullámain a 19. század során, akkor vajon milyen eséllyel indul a „nyelvemzetek” illetve „nemzetállamok” 20. századi pokoli konfliktusaiban és minden pokolnál szörnyűbb háborúiban? És Jugoszlávia vagy Csehszlovákia példája nem azt sugallja-e, hogy a nyelvemzet a maga módján ugyanolyan fikció, tán még veszedelmesebb fikció, mint az államemzet? És a poklon mit sem segít, ha „kulturák” vagy „civilizációk” különbözőségével helyettesítjük a nyelveket. Nem maguk a fogalmak veszedelmesek és ártalmasak természetesen, de adott esetben bármelyik válhat kegyetlen érdekérvényesítés, végső esetben könyörtelen tömegmészárlás indokává és mentségévé. Ami azért arra figyelmeztet, hogy a konfliktusok megoldását vagy legalább elnapolását jobb nem a kereteikben keresni. Mert kereshetők új, pragmatikusabb, „bársonyosabb” keretek, mint például Csehország és Szlovákia szétválása esetében. Ami nem föltétlenül csak a Churchill-i frázist igazolja, hogy a demokrácia rossz rendszer, de még nem találtak ki jobbat. A demokrácia dolga egyebek közt éppen az (lenne), hogy saját keretein belül mindig igyekezzen kitalálni jobbat. De azt, hogy mi „jobb” és mi „rosszabb”, többnyire csak lokálisan, kis közösségekben, végső soron egyénekre lebontva lehet megítélni. A politika viszont eleve a nagyobb, átfogó „globális” keretekre vonatkozik, a görög poliszok óta. És Machiavelli óta a gondolkodás és cselekvés autonóm területeként, azaz lehetőleg világosan megfogalmazott sajátértékek szerint. Ez pedig a politikai cselekvés – de nem föltétlenül a gondolkodás – több-kevesebb átláthatóságát jelenti. Senkinek sem lehettek illúziói például Hitler politikája felől. Mégis milliók követték, mély erkölcsi meggyőződésből, köztük nem akármilyen elmék. És ezzel a kör bezárul. Az egyének, akiknek etikai alapon kellene dönteni „jó” és „rossz” között, saját materiális és spirituális érdekeik, hasznuk és érzelmeik szerint döntenek. Ami nem azt jelenti, hogy az egyik döntés ne lenne etikailag helyes azaz védhető. Még azt se, hogy nem lehetne tudni, hogy melyik. De az egyének aggregált döntését nem ez határozza meg, és pedig nem azért, mivel nem átlátható a kérdéses politika, hanem mert nagyon is átlátható. Nem ezt mutatja napjainkban paradigmátikus értékkel a „Pinochet paradoxon”? Ami azt jelentheti, hogy a lokális politikai gondolkodás elveszíti ítélőképességét a globális politikai cselekvés felett. S ha egyszer a politika elszakad a helyi gondolkodástól, nem fog-e szükségképpen saját világot felépíteni, ami nem föltétlenül látzatvilág, hiszen az elfogadtatás igényéről nem tehet le, de mindenképpen külön világ, mint egykor az arisztokráciáé. A 20. század végén a politikai elit lépett volna, részben tán még gazdaságilag is, az arisztokrácia helyébe? És ezzel érvényét veszítené Halász Gábor finom distinkciója „polgári” és „arisztokratikus” korszakok váltakozásáról? Napjaink „vég-divatjának” megfelelően egy újabb vég csatlakozik az eddigiekhez? Vagy egyszerűen összemosódik a „szerzés” és a „nyugodt birtoklás” ösztöne az új elitben, amely Orwellien „polgárabb” a „polgárok” tömegeinél? De nem volt már ennek is előképe a francia polgárkirályság idején? De akkor miért merültek éppen most feledés homályába Balzac regényei, míg az ötvenes években valósággal kötelező olvasmány-számba mentek? Vagy a televízió-rádió-sajtó komplexum oly mértékben közvetíti a társadalom nagy mozgás-rendszereit, hogy semmi szükség többé realista regényekre? De nem teremt-e ez a közvetlen közvetíthetőség legfőbb politikai és állami vezetők meg a választópolgárok között olyan hatásos virtuális tereket, amelyek fölöslegessé teszik, sőt egyenesen leépítik a személyes emberi kapcsolatoknak azokat a többlépcsős rendszereit, amelyek századok alatt, a fokozatosan bővülő piaci keretekkel párhuzamosan, kialakították a politikai-közigazgatási-társadalmi érintkezések és értesülések

oda-vissza hierarchiáját, községházaktól és falusi parókiáktól minisztériumokig, kúriáig és parlamentig. Nem az a kérdés, hogy az a régi rendszer hatékonyabb vagy pláne jobb volt-e, mint a mostani. (Nem volt egyik se.) A kérdés az, hogy hogyan viszonylik egy valóságos emberi kapcsolatokra épülő kommunikációs rendszer egy mediális közvetítettségre épülő virtuálishoz? Mi lehet a virtuális érintkezések terében a helyi érvényű és érdekű gondolkodás jelentősége és szerepe? Nem vált-e üres jelszóvá Bibó István nagy eszméje: „a folyamatokat a demokrácia »alulról« érvényesülő kontrolja alatt és medrében kibontakoztatni”? (*Vázlat*, 124.) Eleve lehetetlen? Halász Gábor középkori polgárai megpróbálták, és a felszabadulás utáni néhány szabadabb év alatt Bibó István kidolgozott rá – ahogyan Szűcs Jenő írta – egy „elvben kifogástalanul konzekvens »közép-kelet-európai« modellt”. S bár ma már távolról se akkora divat Közép-Kelet-Európa mint nyolc-tíz éve volt, amikor valóságos szentségtörésnek számított leírni, hogy Közép-Európa inkább csak intellektüellek vágyálma, másoljuk csak azért ide Szűcs Jenő összegezését Bibó István akkor aktuális Közép-Kelet-Európa elképzeléséről: „E modellhez legalábbis három fontos premissza tartozott a szükségszerűség, a nem szükségszerűség és a lehetséges koordinátáin. Az egyik az a szükségszerűség volt, hogy a szocialista forradalom – mint Bibó írta – »nagy történelmi vállalkozás a keleti társadalomfejlődés zsákutcájából való kihúzásához«, az ember teljes felszabadulása folyamatának »további korrigálása és teljessé tétele«. A másik, hogy viszont nem szükségszerű e kelet-európai követelményt örökletes kelet-európai hatalmi technikák és bürokratizálás alá helyezni, a szabadság nyugati technikáit pedig »hatályon kívül helyezni«, kivált ha a demokrácia nem felépítmény jellegű »objektív technikáinak« megvannak bizonyos belső történeti-szerkezeti feltételei. A harmadik, hogy a demokrácia elengedhetetlen feltétele az »emberi méltóság forradalma«, mely által a nép megtapasztalja a maga erejét, módjában van vezetőit megválogatni, ellenőrizni, ha kell, el is kergetni, és közvetlen tapasztalatban tanulja meg, hogy a köz ügye az ő ügye. Ehhez a lehetőség az államigazgatás önkormányzati alapjainak intézményes és radikális kifejlesztésében, az államstruktúra »alulról felfelé« való funkcionálásának megnyitásában – Bibó István legsajátosabb reformprogramjában – adódhat.” (*Vázlat*, 124–125.)

Az első premissza helyébe ma nyilván más szükségszerűség lépett, az Euro-Atlanti integráció. És ez módosítja a másik két premisszát is, kivált ha a vezetési és elfogadattási technikák óriási változásait, a politikai és gazdasági módszerek radikális átalakulását figyelembe vesszük. De „a szabadság nyugati technikáit” ma sem lehet hatályon kívül helyezni, legalábbis büntetlenül, és még ma is – legalábbis deklaráltan – „a demokrácia elengedhetetlen feltétele az »emberi méltóság forradalma«”. Az államstruktúra »alulról felfelé” való funkcionálása azonban inkább csak látványos ünnepekben és parádés veszekedésekben nyilvánul meg. Pedig e nélkül a visszacsatolás nélkül akadoznak a vezetés impulzusai, nemcsak az államigazgatásban, a gazdaságban is. Dehát közhely ez is, az embernek Páskándi Géza keserű korjelző novellája, *A Lajos Fábrián megöletése* jut az eszébe: „»Mindent tudunk. Mi mindent tudunk. Mit? Mindent. A legtöbbet, ami lehetséges.« Dehát mit tudnak? Mit kell itt tudni? Rólunk tudnak-e mindent vagy Lajos Fábriánról?”

*

A szicíliai rendszerváltást konstituáló első szabad választás után Giuseppe Tomasi di Lampedusa nagy regényének hőse, Salina herceg 1860 októberében hosszasan elbeszélget egy sétáló vadász-kirándulásukon don Ciccio Tumeóval, a donnafugatai fő-

templom karnagyával, aki egyben az ő hűséges familiárisa és afféle „udvari” vadásza volt. „A kutyák elnyúlva s földhöz lapulva aludtak, mint papírból kivágott figurák; az erdei nyulacska merőlegesen, fejfelé lógott az egyik ágról a folytonosan ide-oda lengő szél áramára, de Tumeónak sikerült még szemét nyitva tartania, hála a szájából kimeredő pipának, melyet szorgalmasan szortyogatott.

– Mondja csak, don Ciccio, maga hogyan szavazott huszonnegyedikén?

A boldogtalan ember összerezett, mert olyan pillanatban érte a kérdés, amikor nem az óvatosság ösvényén járt, mint odahaza, minden jóra való földijével együtt, tehát most tétova arcot vágott, s nem tudott mit felelni. A herceg ijedtségnek látta, ami csak meglepetés volt, és ingerülten rászólt: – Mitől fél? Rajtunk kívül nincs itt senki, csak a szél meg ez a két kutya.

A megnyugtató tanúk lajstroma, valljuk be, éppen nem volt szerencsés: a szél már természete szerint is nagy fecsegő, a herceg is félig szicíliai. Teljesen megbízhatók csak is a kutyák voltak, de csak azért, mert nem tudtak beszélni. Don Ciccio azonban magához tért, és a paraszti ravaszság megsúgta néki a helyes választ, vagyis a semmit: – Megbocsásson, kegyelmes uram, kérdése teljesen fölösleges, hiszen nagyon jól tudja, hogy Donnafugatában mindenki »igen«-nel szavazott.

Don Fabrizio természetesen tudta ezt, de a válasz éppen ezért változtatott egy kisebb rejtélyt történelmi rejtéllyé. A szavazás előtt ugyanis sokan felkeresték, és ő mindenkinek azt tanácsolta, hogy „pozitívan” szavazzon; azonban hamarosan észrevette, hogy szavai sokakat nem győztek meg. S amíg felidézi emlékezetében a szavazás napjának ünnepélyes külsőségeit és hazafias kulisszáit, don Ciccio összeszedi magát, „begerjed” és kirukkol:

„– Én, kegyelmes uram, »nem«-el szavaztam. »Nem«, ezerszer is »nem«. Tudom én jól magam is, amit nekem mondott: szükségyszerűség, egység, okos alkalmazkodás. Lehet, hogy igaza van: a politikához nem értek. Ezt én mind átengedem másoknak. De Ciccio Tumeo becsületes ember, szegény és nyomorult, ebben a lyukas nadrágban is (és megrázta fenékén a gondosan megfoltozott vadásznadrágjának ülepét), és a kapott jót nem felejtette el; azok a disznók ott a városházán lenyelik a véleményemet, meg-rágnak, aztán úgy megmászva nyomják vissza a világra, ahogy nekik tetszik. Én azt mondtam: fekete, és ők azt mondatják velem: fehér! Egyszer az életemben mondtam ki, amit gondoltam, és akkor az a vérszopó Sedára megsemmisíti nekem, úgy tesz, mintha sosemis léteztem volna, mintha semmi volnék, sehonnai senki...”

„Ebben a pillanatban nyugalom szállta meg don Fabriziót: végre megoldódott a rejtély, most már tudta, kit öltek meg Donnafugatában és száz más helyen azon a szennyes szelű éjszakán: egy újszülöttet: a jóhiszeműséget; éppen azt a teremtményt, akit a leggondosabban kellett volna ápolni, akinek megerősödése igazolta volna a többi elkövetett ostoba vandalizmust... Hat hónappal ezelőtt még a zsarnoki, kemény szó csattant: »Tégy úgy, ahogy mondom, különben megjáród.« Most már az volt az embernek az érzése, hogy a fenyegetést az uzsorás nyálás hangja váltja fel: »De hiszen te magad is aláírtad! Nem látod? Világos. Úgy kell hát tenned, ahogy mi mondjuk, mert nézd meg ezt a váltót: a te akaratod éppen úgy rajta van, mint az enyém, s a kettő egy.«”

1998. november–december, 1999. január